

FRIED ISTVÁN

A konzulok kora

IVO ANDRIĆ SZÁZADIK SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Magyarra – ki tudja, milyen megfontolásból? – *Vihar a völgy felett* címmel fordította le *Csuka* Zoltán az eredetileg *Travnik krónika*, *Konzulok kora* névre hallgató regényt. Míg a magyar cím meglehetősen egyoldalúsággal a szűk térre korlátozottságra céloz, addig Andrić műfajt jelöl, időben helyezi el az eseményt; a magyar kiadásban az alcímbe szorul, és ezért súlytalanabbá válik a pontos helymegnevezés, az eredeti nyelven a címben érzékelhetjük a téridőt, méghozzá többszörösen: a Boszniában lelhető városka közigazgatási központ, egyben világgpolitikai csatározások színhelye, az európai méretű és jelentőségű diplomáciának karikatúrája (éppen kicsinysége és a megannyi látszattevékenység miatt), hazai (Travnik) és idegen (konzul) találkozik, a krónika tárgyyszerűsége a konzulok sorsának személyességével áll szemben, a hagyományos előadás a sietős európai beszéddel. S amint a regény folyamán megtudjuk: a történelemnek fejlődésként, haladásként, célja felé törő, egyenes vonalként való felfogása semmisül meg a konzulsorsok példázatában, kiindulás és befejeződés összeérésekor. A Belgrádban, 1942. április havában befejezett alkotás nem „vihar”-t ábrázol a völgy felett, jóllehet, a völgybe szorult városka fölött különféle (történelmi) viharok zúgnak el. Hol a török birodalom belső reformjain munkálkodó szultán(ok) küldik Boszniába képviselőjüket, teremtené rendet a maradiságukban megrögzött bégek között, hol nagyhatalmak erőszakolják ki a szultáni udvarnál, hogy megbízottjaik kereskedelmi kiváltságokhoz jussanak. Az évszázadokon át hagyományokba mered *Rend* ellenében – erőszakkal, vesztegetéssel, furfanggal, kíméletlenséggel – terveznek külső erők célszerűbben irányítható, korszerűbben működő, az európai „normák”-nak jobban megfelelő *Rendszert*, csakhogy az újítások és átszervezések ötlete felülről érkezik, íróasztal mellett gondolták ki, más országokban beválni látszó módszert építenének be – a lakosság (és nemcsak a bégek) ellenében, nélkülözve a tapintatot, a méltányosságot és a beleérzést.

Ami már az Andrić által adott cím és alcím feszültségében érzékelhető: a regényben két világ összeütközéséről lesz szó, az akár valóságosan (a történelemkönyvekben ellenőrizhetően) leírt KELETről, amely a krónika méltóságteljesége és ráérőssége szerint számítja az IDŐt, valamint a NYUGATról, amely percekben és években, győzedelmes megvívott csatákban és szellemes szópárbajokban gondolkodik, beláthatónak és megtervezhetőnek vélvén a TÖRTÉNELMEt. Csakhogy a történelmet más-képpen írják egy *travnik króniká*ban, megint másképpen a konzuli jelentésekben, amelyek iratanyaggá válnak a külügyminisztériumokban. Így válik Travnik szimbolikus helyé, a beavatások színhelyévé, amelynek misztikáját és misztériumát lakói sem *értik*, csupán *élik*, s amelyhez a konzulok sem tudnak közel férkőzni. Illetőleg a francia konzul, Daville, szükségszerű kudarccal végződő küldetésének belső monológ formájában megvonva mérlegét, döbben rá tévelygésére, amely nem ott és akkor kezdődött, amikor az új világot ígérő forradalomért hevülő ifjú megtért a forradalmat hódításai céljaira felhasználó Napóleon hívének, hanem abban a pillanatban, amelyben egy elképzelt „középut” keresésére szánta energiáit. A céltalanságba fúló élet realitásában hull le a lepel, amely öncsalása, vélt „történelmi” szerepe következtében elfedte előle küldetésé

igazi természetét. A travniki krónika nemcsak Travnik krónikája, hanem a történelmet képviselni akaró konzuloké (tehát a családi bajaiba belefásult von Mittereré, illetőleg a II. József megszervezte és a ferenci abszolutizmusban is hasonló gépies tökéletességű bürokratizmussal munkálkodó második osztrák konzulé, von Pauliché), viszont a konzulkorszak sem pusztán az egymással rivalizáló francia és osztrák főtisztviselők hét-estendőös tündöklését és dicstelen távoztát jelzi, hanem egy epizóddá minősülő travniki periódust reprezentál, epizódszerűt, hiszen a travniki időszámítás szerint csupán egymást követő melléktörténekek léteznek a hagyományok éltette, nem emberi akarat szerint formálódó, krónikába írható történelemhez képest. Mintha a Tolsztoj megjelenítette Kutuzov–Napóleon ellentétpár jelenne meg a kétféle történelem- és időszemléletben; az egyik oldalon azok, akik úgy vélik, a maguk helyén a történelem formálói, az IDŐ küldöttei, a másik oldalon mindazok, akik a történelmi egyéniségek meghatározta korszakokat átmenetinek tartják, az aktivitással a kivárási politikáját szegeznek szembe, a megtervezettséggel pedig a a behelyezkedést az Idő folyamatába.

A hasonlóság azonban látszólagos. A *Háború és béke* oppozíciója több szinten ragadható meg; szó szerint értelmezve a kétféle léthelyzet szinonimájaként, az utóbbival szemben az előbbi a megvilágosodásig vezethet el, a jelenségek mögött meghúzódó (oroszi) lényeg megértéséig, de a lehetőségek két véglete a nyugati és a keleti életfelfogás, a francia és az orosz nyelv, a felületességekben és élvezetekben kimerülő élet tagadása a másokért vállalt áldozatok révén. Andrić – ezzel szemben – nem történelmi regényt írt, jöhet, a XIX. század elejének travniki krónikáját írja epikus cselekménnyé; a történelmi személyiségekről (Napóleonról, Talleyrand-ról, az osztrák császárról stb.) néhány helyen szólnak csak. Sokkal lényegesebb az alcímben jelölt periódus névadója, a konzul, aki egy idegen világba érkezik, elveit és felfogását a meg nem értett környezettel kell szembebesítenie, fejlődés- és szüntelen kereséshitének kibontakozását lesi egy más időszemlélet szerint élő városban. A konzulok Európa-tudata mindenekelőtt a civilizatorikus küldetés szándékában realizálódik, a lakosság értetlenségét elmaradottságként és barbár szokásokként minősítik. Valójában nem ismerik az országot, ahová jöttek, saját elképzeléseiken, életfelfogásukon mérik Boszniát, s találják változásra éretnek.

A francia konzul segítségére érkezett ifjú Des Fosses vitája fra Julijannal, a bosnyák ferences szerzetessel pontosan érzékelteti egymással nem érintkező nézetek egymásmellettségét. Pedig fra Julijant nem választja el hite a franciától, a török uralmat ő (is) szenvedésként éli meg. Ám – úgy tetszik – mintha Napóleonnak az ellene szövötközött koalícióhoz képest mégis szabadelvű uralma és a bosnyák katolikusok elképzelése a világról még messzebb esne egymástól, mint a bosnyák katolikusok, pravoszlávok és mohamedánok a vallást és ennek következtében a földi élet jellegét tekintve egymástól eltérő felfogása. Des Fosses a konzulnál még határozottabban képviseli az európai célelvűséget, és ebben a felvilágosodás államjogi nézeteinek örököse, hangoztatja a NYUGAT követése által meghonosítható művelődésszerményt, amely KELETen is meghozhatja élvezhető gyümölcseit. Fra Julijan elutasítja Des Fosses feltevéseit: az ő vallásos világvégnél nincsen repedés, a felvilágosodásban és a nyugati történelem menetében a zűrzavart érzékeli, „műveltség” és hit elváltak egymástól; Európában a „műveltség” „rövid ideig fog tartani, s amíg tart, csupán nyugtalanságot és szerencsétlenséget hoz.” Jöhet, fra Julijan szavai némiképpen egybeesnek a dijoni akadémia pályázatára tanulmányt író Rousseau-éval, aki arra a kérdésre, hogy ment-e a világ előbbre a műveltség által, határozottan nemmel válaszolt, valójában a vallási hagyomány megtartó erejében hisz a szerzetes. Hiszen ez a hagyomány választja el a

közös nyomorúságban, a történelem csapásaitól egyként szenvedő katolikusokat az ortodoxoktól és a szegény mohamedánoktól, de e vallás révén megtestesülő állandóság kölcsönöz hitet a szenvedések elviselésére. S míg Des Fosses érvel, kifejti, tanulságokat von le, helyszíni kutatások alapján tapasztalatait összegezi, Julijan csak az akár mártíriumot vállalók macacosságával jelent ki: nem a megszenvedett gondolat szólal meg általa, hanem a tudományos és majd megszerezni is képes megfigyeléssel szemben az elhivatottság.

Mindazonáltal Ivo Andrić nem oszt igazságot, az opposzió nem a helyes és a helytelen, az igaz és a téves között feszül. Des Fosses érvelése sincsen igazság nélkül, sőt, talán övé a nagyobb igazság. Legalábbis nézeteiben beszédesen nyilatkozik meg az elvont elvek igazsága, a felvilágosult gondolkodó történetbölcseletéből következő megállapítások tapasztalati ténye. A szerzetesnek nincsenek észérvei, legfeljebb a XIX. század elejének Európáját megrázkódtató gyakorlatra hivatkozhat, amelyet a vallástól, Istentől elfordult NYUGAT történelemformáló igyekezetéből magyarázhat. A műveltség okozta „nyugtalanság” nemcsak a török birodalom szervezetét verheti szét, hanem mindenekelőtt a vallást, az apák hitét, amely pedig a szerzetes szerint a fennmaradás egyetlen eszköze. „Maguk nem tudnak bennünket megérteni” – veti Des Fosses szemére fra Julijan. S ebben a „maguk”-ban nemcsak a művelődésnek varázshatalmat tulajdonító ifjú francia van benne, hanem a NYUGAT általában. Des Fosses gondolatmenete hibátlannak tetszik, amennyiben elfogadjuk a fény százada fiainak érvrendszerét. „Korszerűbb nevelés és szabadelvűbb gondolkodás”: íme, e két varázsszer, amely a politikai felszabaduláshoz vezet. A nyugati ideálok megvalósítását kéri számon Des Fosses. Ama vádra, miszerint a műveltség nyugtalanságot eredményez, ekképpen válaszol:

„Maguknak se ártana egy kicsit több ebből a nyugtalanságból. Hiszen látja, hogy a boszniai nép három, sőt négy, egymás közt véres villongásban álló vallásra oszlik, valamennyiüket pedig áthatolhatatlan fal választja el Európától, vagyis a nagyvilágtól és az élettől.”

Andrić páratlan beleérzéssel rekonstruálja a felvilágosodás elkötelezett hívének történelem- és népfelfogását. A francia Európát Des Fosses nemcsak a nagyvilággal, hanem az étellel is azonosítja, s bár – korábbi szavai szerint – elismeri a Boszniában nem könnyen fölfedezhető „értékek”-et, mindenekelőtt az európai utazók leírásaiból kitetszően a népköltészet, némely szokások érdekességét, a belső viszonyokat a vallási ellentétekre redukálja, amelyek valóban jellemzői voltak a bosnyák történelemnek. Kitérőképpen említsük meg, hogy a krónikába írható, külső érdeklődő számára látható történelemnek. Hiszen a másik Andrić-regény, a *Híd a Drinán*, éppen a folklórban és folklór által megőrzött közös – és láthatatlan – történelmet állította tanúul a népek együttélésének lehetőségeit vizsgálva; s a szintén közösen épített híd, az emberi alkotás jelképe, az összetartozás és a megértés dokumentumaként hirdetheti, hogy a történelmet csinálók önkényes viláértelmezésével szemben létezik egy igazabb valóság is: a népköltészeté, a meséé, a népdalé vagy a közmondásoké, amelyben elmarad a járulékos elem, az alkalomhoz kötötten véletlenszerű, és a legfőbb igazsággá, költészeté párolva jelenik meg az az eseménysor, amely a történelmet elszenvedők igazságát tartalmazza.

Des Fosses megfigyelései pontosak, a boszniai nép megosztottsága aligha vitatható, csakhogy az Európára, a korszerűbb nevelésre és a szabadelvűbb gondolkodásra hivatkozás legfeljebb a célelvűségnek alárendelt szemlélet szerint nevezhető perdöntő érvnek. S ha fra Julijan a korszerűen nevelt Európa nyugtalanságát emlegeti, a szabadelvű gondolkodás nyomán támadt szerencsétlenségeket, legalább annyira igazságot

mond ki, mint Des Fosses Boszniáról. S ha az ifjú francia osztotta kortársai és az utána következők véleményét a civilizáció varázshatalmáról, fra Julijan előlegezte ama egyoldalúságot, amely a felvilágosodás dialektikája ürügyén az ész és az értelem mítoszتانító gesztusaiban új – káros – mítosz születését látta. Hiszen a korszerűen nevelt von Mittererné hisztérikus viselkedése, vagy a szabadelvűen gondolkodó von Paulich bürokrata mentalitása éppen oly kevésbé lehet vonzó, mint Európa a XIX. század elején, a szüntelen háborúskodások közepette. S ha fra Julijan „maguk” megnevezése Európának szól, a „bennünket” sem csupán a boszniai katolikusok viszonylag vékony rétegére vonatkoztatható, hanem Boszniára általában, az egymással vetélkedő felekezetekre.

De hallgassuk tovább Des Fosses érveit:

„A török császárság keresztény alattvalói között gyakran s egyre gyakrabban hallhatóak hangok a szabadságról és felszabadulásról. S valóban egy napon erre a vidékre is el kell érkeznie a szabadságnak. De már rég megmondották, hogy a szabadságot nem elegendő megszerezni, hanem sokkal fontosabb az, hogy méltók legyünk rá.”

Andrić elbeszélői helyzete lehetővé teszi, hogy kívül maradjon a történeten, és tárgyilagos szemlélőként tekintse szereplőit. Ha egyik-másik érezhetően közel áll is hozzá (inkább a *Híd a Drinán* című regényben, mint a *Vihar a völgy felett* címűben), „igazságukat” tüstént relativizálja az elbeszélés elbizonytalanításával vagy egy másik, hasonló érvényességű igazság melléállításával. Ebben az esetben a vitát bevezető – szerzői – megjegyzés eleve kétségessé teszi Des Fosses szavainak mélyebb hitelességét, miközben elvei számos részigazságát éppen a regényben elbeszéltek igazolják.

„Most is, mint ahányszor csak találkoztak, az egyház és Napóleon viszonyáról beszélgettek, aztán Boszniáról, a szerzetesestvérek hivatásáról és szerepéről, s ennek a sokhitű népnek a sorsáról.”

Des Fosses szavainak ellensúlyát nem annyira a szüksézává fra Julijan közbevetései jelentik, hanem az a történelem, amelynek éppen ő a küldötte. A hódító, országokat rontó Napóleon hívének szájából nem hangzik eléggé hitelesen az ige a kivívott és megvalósított szabadságról; amit Des Fosses népszerűsíthet, az nem más, mint a Napóleon ígérte szabadság, amely látszatónállóságot adott a franciák teremtette Illyriának (mint a francia érdeket szolgáló provinciának). A francia forradalom ember- és világboldogító jelszavai nyomán létrejövő RENDSZER újabb szenvedéseket hozott Franciaországnak, kíméletlen egységesítő törekvéseivel minden helyi érdeket és különállást megszüntetni igyekezett, a nyelvi egységesülést szorgalmazva „megoldódni” látszott a „nemzetiségi kérdés”. Ludassy Mária nyomán Edmund Burke (1729–1797) elmékedéseiből idézek, amelyekben bírálta a francia forradalom elméletét és még inkább gyakorlatát:

„Ha arra gondolok, hogy az emberek megfosztása megszokott életformájuktól, tulajdonuktól milyen despotikus hatalmat involvál az emberi érzelmek, a lelkiismeretek, az előítéletek és a tulajdonok felett, akkor bevallom, nem vagyok elég bölcs ahhoz, hogy különbséget tudjak tenni eme zsarnokság és a történelemből ismert tiraniák között.”

Amit Des Fosses bámulatos érzékenységgel meglát, a boszniaiak megosztottságuk ellenére a történelem (a krónikába írt és a láthatatlan) eredményeképpen egyetlen néppé váltak; a tudományban kutatott és kimutatott kölcsönhatások, kultúraátzövődések sokkal mélyebbre hatoltak, mint azt a külső szemlélő hihetni képes.

„Századok folyamán a maguk népe oly sok mindenben vált egyenlővé elnyomóival, hogy nem sokat érnek vele, ha a török egy szép napon elmegy innen, de itt hagyja

a rája hibái mellett saját bűneit is: a lustaságot, türelmetlenséget, az erőszak szellemét és a durva erő kultuszát. Valójában ez nem lenne felszabadulás, mert nem lennének méltók a szabadságra s nem tudnák azt élvezni, s akárcsak a törökök, maguk se tudnának mást, mint raboskodni, vagy másokat rabbá tenni."

Hogy a töröktől átvett rossz szokások, babonák, előítéletek a szlávok életének megrontói, ez már a XVIII. században elhangzott Matija Antun *Relković*től. Ez a katonaként német hadifogságba került, a Habsburgok seregében szolgáló költő-katona külföldön ismerkedett meg a felvilágosodás eszméivel, amelyek fényében elemezte Szlavónia népének világát *Satir iliti divji čovek* (Szatír avagy a vadember) című tanító költeményében. Kissé Des Fosses-nak is válaszol a művelődéstörténet tanulsága, az utókor Relković poémáját elsősorban a kárhóztatott szokások megőrkítéséért becsüli, ez eredményezte sikerét: mindmáig értékes forrása a szlavóniai népélet tanulmányozóinak. A boszniai népszokásokra fölfigyelő ifjú francia megszívelendő igazságot mond ki: a felszabadítóktól kapott szabadság nem feltétlenül az a szabadság, amelyre a nép áhítozik. Márai Sándor egyik regényében két rabszolgát beszélget. Az egyik felszabadított. A másik érdeklődve kérdezi, hogy akkor szabaddá vált-e. Nem, hangzik a válasz, csak olyanná, akit felszabadítottak. Ez a fajta felszabadítás eredményezheti, hogy a népet cserél, nem lesz szabad. Des Fosses a hagyományoknak, a sajátosságoknak tulajdonítja, a törökökhöz idomult népi jellemnek, amelynek előnytelen oldalát jó érzéssel veszi észre. De vajon érvelésében nem munkál-e egy képzelte kollektívum nevében az individualitást habozás nélkül feláldozó francia forradalmár? Ismét Burke ellenvetése a forradalmárokkal szemben: „Túlságosan gyűlölik a bűnt, ezáltal túl kevésbé képesek szeretni az embert”.

Des Fosses és fra Julijan vitája eldöntetlen marad. Míg a szerzetes Bosznia népének közös jövőjét a „Credo” alapján képzelel el, a francia figyelmezteti, Boszniában mások is élnek, mint katolikusok, „ennélfogva más közös nevezőre van szükség”. A mise után még egy darabig tart a vita anélkül, hogy új elem merülne föl. Nem személyek ütköznek meg egymással, hanem elvek és magatartások. Andrić mégsem esik a tézisregény hibájába, de nem is ír „eszmeregényt”. Olyan műben mutatja be két világot, két kultúrát, két mentalitást szükségszerű konfliktusait, amelyben saját – megoldatlan, mert megoldhatatlan – személyes meghasonlottságukkal, belső bajaikkal küszködő szereplők keresik életlehetőségeiket. Mindegyik a maga módján boldogtalan vagy sikertelen, találja meg többnyire pótcselkvésben kielégülését. Nem kizárólag az „európai” figurák szenvednek a „század betegségé”-től, kerülnek erejüket vagy képességüket meghaladó feladatok elé. Föllelhető a körülmények hatalmába belenyugvó „balkániai” életében is (bár nem a „spleen”, hanem) a rettegés a változástól, az életundor, a cselekvésképtelenségen érzett elkeseredettség.

A Napóleon-hívó francia és a ferences szerzetes két végletes álláspontot képvisel, mindkettő igaz ügyben hisz, s a maga szemszögéből mindkettőnek igaza van. De igaza van az *Omér pasa* című regényben ábrázolt szultáni rendteremtési akcióknak, mint ahogy az idők viharának elmúltában reménykedő, némán ellenálló boszniai bégek is megfontolandó nézeteket hangoztatnak, mikor a kívülről érkező és értetlen rendcsinálót idegennek, ellenségesnek érzik. Ugyanakkor a szerzői perspektívából vagy objektivitásra törekvő történeti aspektusból tekintve valamennyi „dráma-szereplő” (dramatis personae) szemére szintén sok minden vethető: méltánytalanság, gonoszság, intrika, kíméletlenség, maradiság, az eszmék devalválása, magahittség. Nincsen közöttük büntetlen, annál több a szerencsétlen. A följebb bemutatott „szélsőségek” legalább egy opozíció tényezőiként markánsan elkülöníthetők; gondolatiságuk nagyjában-egészében

leírható; a regényben ábrázolt két világ messze nem méltatlan reprezentánsai, akiknek részgazsága vitathatatlan. S egy soha véget nem érő vitának egyenjogú résztvevőiként egy európai és egy balkáni mentalitást reprezentálnak.

A regényíróból – írunk – hiányzik az ítélkezés szándéka; egyik szereplő mellé sem áll. Sőt, a szereplőket többnyire a másik táborba tartozó figura véleményén keresztül is láthatjuk. Az andrići regényvilág nem kétpólusú, nem politikai, erkölcsi, vallási vagy egyéb szempontból osztályozódik, hanem a hagyományos célirányos felfogás alapján állva kiismerhetetlen, felfoghatatlan. Nem a megismerési készség hiányossága jellemzi a szereplőket, hanem a megismerési módszer gyarlósága. Az egyik oldalon az értelemkultusból fakadó felfuvalkodottság nem teszi lehetővé a más törvények szerint gondolkodó világ megfelelő értékelését, a másik oldalon a felfuvalkodottság oka a bezárkózottság, a hagyományok öncélú megmerevítése, a helyi – vagy ha úgy tetszik: a partikuláris – örök érvényűvé emelése.

Andrić azonban nem elégszik meg azzal, hogy az egymást – jogos gyanakvással – méregető két világ láthatatlan, ám állandó konfliktusainak hétköznapijairól beszámoljon. Regényeit számtalan olyan szereplő népesíti be, aki valójában egyetlen néphez, egyetlen nemzethez sem tartozik igazán, illetőleg szülei, ősei több népből-nemzetből származnak, s ide-oda vetődnek vallások, nemzettudatok, ellenségeskedő csoportok között. Nemcsak a rendcsinálásra Boszniába érkező Omér pasa renegát, felesége pedig magyar–román–szász keverék, hadseregének törzskarát emigránsok alkotják. S a Balkánon a konzulátusok szolgálatába szegődnek „bizonytalan korú, bizonytalan származású, nemzetiségű és fajú ember”-ek. Ilyen az orvos Cologna, akinek apja velencei eredetű epiruszi, anyja dalmata, nagyapja görög, maga Itáliában tanulta az orvostudományt, hogy aztán török, majd osztrák szolgálatba álljon. „...széles szája, amelyben néhány lötyögő fog volt, csak úgy ontotta a szavakat, a gazdag, súlyos, haragos, merész, nyájas, édes, elragadtatott szavak valóságos záporát. S mindezt olasz, török, újjörög, latin és illyr nyelven. Ugyanazzal a könnyedséggel, amellyel arckifejezését és mozdulatait változtatta, keverte és kölcsönözte a szavakat, sőt egész mondatokat is. Valójában csak az olasz nyelvet ismerte jól.” Cologna aligha illeszthető bele a két tábor egyikébe; jöllehet, különféle urak segítőjeként ténykedik, sehol nincsen otthon, sehol nem volt soha otthon, talán még a leginkább az olasz nyelvben. Egyik világhoz sem tartozik tehát, bár mindent megtesz annak érdekében, hogy valahová tartozzék. Ezért változékonysága, könnyed nyelvhasználata, amelynek segítségével bárkivel bármikor képes kapcsolatot teremteni. Ám miként neve is szüntelen átalakul, cselekedeteinek „tartalma” is nélkülözi az állandóságot. Így lebeg felekezetek, vallások, hittek, bölcselések között, mindegyikért egy darabig lelkesedve, mindegyikből egy idő után kiábrándulva. Ez a tragikomikusan megrajzolt figura akár az örök kételkedőt, az ingadozó szellemet is megtestesíthetné, ha gazdája vagy a vele érintkező szereplők róla alkotott véleményét elfogadnák. Csakhogy az Andrić-regények több figurája két világban él, a maguk teremtette látszatban és a kényszerűen elfogadott realitásban, másnak mutatkoznak az egyikben, másnak a másikban, mintegy jelezve a kétféle történetet: a tárgyilagosnak tetsző krónikásé és a nehezen kiismerhető, olykor örök időkre rejtve maradó belső históriát, amelyben megváltoznak az arányok és az értékek. Ritka az a pillanat, amelyben a belső történet lelepleződik vagy leleplezi magát. Ezek a regény csomópontjai, összegező mozzanatai, a *Híd a Drinán* című regényben a folklorizálódás eredményeképpen létrejövő végleges és visszavonhatatlan alkotás, a dal, a mese vagy a legenda; a *Vihar a völgy felett* belső monológokra bízva az önleleplezést. Még akkor is belső monológról szólhatunk, ha a szereplő monológiáját meg-megtöri az őt hallgató

néhány szava vagy megfigyelése. Így tehát Cologna sem az, akinek megismerjük, nem egyszerűen nyugtalan szellem, kit sem a szerzetesek felületesnek vélt *devozione*-ja, sem az iszlám vallás rejtelmeiben nem elég járatos tudós effendi nem tud megnyugtatni, hiszen ő, „a páciens nélküli orvos” azonosulásra vágy; keresi-kutatja azt az eszmét, azt a fajta hitet, azt a közösségképzelést, amellyel maradéktalanul egynek tudhatja magát. Éppen ezért, mivel lényegében több eszmeiség, több nép hagyománya egyesül, a világ minden létező és értelmes jelenségére nyitott marad; saját vereségének és tökéletesség-igénye hiábavalóságának könyveli el, hogy az eszmékben és még inkább azok esendő képviselőiben nem találja meg keresése célját. A végső feltárulkozás során bukik ki belőle a keresés tragédiája, a szabadon lebegés egyéniségpusztító öncélúsága, az örök pártatlan és örök hazátlan felmorzsolódása az értetlenségek világai között.

„Senki sem tudja, mit jelent két világ peremén születni és élni, egyiket is, másikat is megismerni és megérteni, anélkül azonban, hogy valamit is tehetnénk azért, hogy az a két világ megmagyarázza egymást és közeledjék egymáshoz: szeretni és gyűlölni egyiket és a másikat is, egy életen át ingadozni és habozni, két országban élni egyetlen haza nélkül, mindenütt otthon lenni, s örökké idegennek maradni; röviden: keresztre feszítve élni, de áldozatként és hóhérként ugyanakkor.”

Jellemző módon az epizód szereplő fogalmaz meg a halálérzet megvilágosító pillanataiban (nem elsősorban XIX. századi, de a XIX. századi eseményekre visszavetíthető) identitásválságot, amelynek gazdag változataival szolgál a *Vihar a völgy felett*, és a végső kidolgozatlansága ellenére a remekmű-„gyanús” *Omér pasa*. Itt csak mellékesen jegyezhetem meg, hogy több elbeszélés tárgya az én-hasadtság, a valóság és a lehetőség között feszülő ellentét átcsapása az egyéniség szétesésébe, az érzelmek torz értékelése következtében kialakuló személyiségzavar. Az elbeszélések egy részének e magánéleti konfliktuslehetőségeket finom lélekrajzzal árnyaltan fölvezető fölvázoló módszerével szemben a regények alkalmat kínálnak széles tabló fölfestésére, egyben a magánéleti és a közéleti konfliktusok egymásra vetítésére. Közéleti ez a konfliktus több vonatkozásban is. Először a hivatali munka során adódó összeütközések okozhatnak olykor traumát, akár olyképpen, hogy a hivatalt ellátó tisztviselő (vagy konzul) feladatára alkalmatlannak érzi magát, kiüresedettnek hiszi az eszmét, amelynek szolgálatába szegődött, állandó ellentmondásba kerül a hivatali-hivatalos és magánemberi lét. De másodsorban a már több ízben emlegetett két vagy több világ közé kerül az áldozat, el kell hagynia az egyiket, hogy a másikba lépjen, de valami ott maradt az elhagyott ifjúságban (még a magas rangot elért Szokolovics Mehemed sem tud szabadulni a gyermekkor egy nyomasztó érzésétől a *Híd a Drinán* című regényben); sivár jelen és múlt feszülhet egymással szembe, s önpusztító módon lép ki a hős önmagából, hogy olvasmányai hőisével váljék azonossá, ekképpen tagadva meg a maga életét és annak körülményeit (*Elátkozott udvar* című regényében hoz beszédes példát Ivo Andrić erre a lehetőségre). És harmadszor mindezek a konfliktusok a nemzeti, sőt a világpolitika kozmoszába vetítődnek ki; a nemzeti identitás sérül meg valamilyen módon, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa népeiből származó egyének keringenek világtörténelmi, nemzetrontó események között, sodródnak a szeszélyes történelem szélviharában eszmétől eszméig, császárságtól császárságig, szabadságharctól büntető hadjáratig, lesznek keresztényekből álmohamedánok, vagy merevülnek féltve őrzött hitükbe mohó szeretet- és közösségvágyban.

Andrić regényei az eszmék és népek keveredését, tragikus egymás ellen fordulását és egymás mellé rendeltségét foglalják krónikába, miközben az eszmei zűrzavart éppen a regénybeli oppozíciók és az oppozíciókat kiegészítő – a regényben epizodikus jellegű, valójában az oppozíciót értelmező – mellékes mozzanatok testesítik meg. A magyar

olvasó számára kiváltképpen érdekes lehet, hogy miképpen jelennek meg a Kossuth-emigrációnak török szolgálatba lépett tisztjei. Mint ahogy minden biztonnyal a lengyel olvasót is nyugtalaníthatja az, ahogy a lengyel forradalmak száműzöttjei megelevenednek Andrić két művében, a *Nyugtalan esztendő* című novellában, valamint az ennek a novellának egy részét regénnyé kerekítő *Omér pasában*.

„Mindannyian beszélnek, lármásan bizonygatnak valamit, mintha valakit meg akarnának győzni valamiről, de egyik se figyel a másikra, meg se hallja, mit is mond neki, és ha mégis válaszol, hát csak azért, hogy még hevesebben és élesebben fejezze ki részegen izzó, lobogó gondolatait. Több nyelven beszélnek. Ha a múlttól esik szó (márpedig a múlttól részegen sokat beszélnek, mert ha józanok, mindig hallgatnak), akkor a lengyelek egymás közt lengyelül értenek szót, a magyarok magyarul, közös nyelvük a német, ha pedig a jelen dolgairól, a szolgálatról, nőkről, italról, pénzről beszélnek, tréfálkoznak, megjegyzéseket tesznek, törökre fordítják a szót. S e babiloni zűrzavar közepette Fritz doktor időnként közbeiktatja végeláthatatlan latin szentenciáinak valamelyikét versben vagy prózában.”

Diagnózisként is fölfoghatjuk a szabadságharcok emigránsainak (nyelvi? mentális? kifejező?) úttévesztéséről szóló, visszafogottságában beszédes leírását, múlt és jelen végleges és végzetes elválását, a kommunikációképtelenség leplezését, az anyanyelv lassú rétegnyelvvé, a mindinkább ködbe foszló haza, az emlékezés nyelvvé váló visszaszorulását, s ezáltal az egyéniségvesztés folyamatát. S mert az anyanyelv csak meghatározott alkalomra és meghatározott témára használatos, mellette az idegen az élő nyelv, hiszen ez kapcsolatos azzal, amit *naponta tesznek*, utoléri őket az emigránsors; számukra valóban a végzet adott két hazát. S e két haza között lebegve, az egyikből elúlvá, a másikban foglalkozást és nem hivatást vagy otthont lelve lesznek világ vándorai, két világ között bolyongók, otthontalanok, majd lassan az anyanyelvtől megfosztottak. Legjobb önmagukat feladó emigránsok, akik immár nem szabadságot vagy szabadságeszméket visznek távoli tartományokba, hanem erőszakot, félelmet, rettegést, halált, amely elől menekültek, amely ellen – ki tudja, mikor volt – hazájukban férfi módon küzdöttek.

Újabb példa legyen Szalomon Atijászé, a szefárd zsidó a *Vihar a völgy felett* című regényből, aki a XV. század végi kiűzetésük óta a spanyol nyelvhez ragaszkodó zsidók tragikus magányát panasolja föl, Daville-hoz, a kudarcai miatt vívódó, kiábrándultsága miatt meghasonlott francia konzulhoz beszélne, őt segíti az elköltözésben hálásan emberségéért.

„Úgy őrizzük hazánk nyelvét, ahogyan három évszázaddal ezelőtt magunkkal hoztuk, s ahogyan ma már ott sem beszélük [...] tán már nincs is messze a nap, amikor tisztán és emberi módon csak az imádságban tudjuk kifejezni magunkat, amelynek tulajdonképpen nincs is szavakra szüksége [...] sohasem húny ki belőlünk a vágyakozás egy jobb világ után, a rend és emberiség világa után, amelyben emelt fővel járhatunk, nyugodtan nézhetünk és nyíltan beszélhetünk. Ettől nem tudunk szabadulni, minthogy attól az érzéstől sem, hogy ehhez a világhoz tartozunk, habár száműzöttek és boldogtalanul az ellenkezőjében élünk.”

Nyilván nem tekinthetjük mellékes tényezőnek a regény megírásának időpontját, a belső emigrációban élő Ivo Andrić humanista azonosulását az üldözöttekkel szintén e részlet sugalmazásának érezhetjük. A regényegészben szemlélve azonban a hazátlanság és egyéniségőrzés változatára ismerhetünk, arra a bonyolult viszonyra, amely jelzi: egy közösség egy látszólag anakronisztikus nyelvi világot miképpen őriz annak ellenére, hogy ez a nyelvi világ már csak egy szétszórt gyülekezet rituális alkalmában él teljes

fényében. Isak *Samokovlija* és Elias *Canetti* szintén megörökítői a zárt világú népcsoportnak, a balkáni szefárd zsidók szokásainak, életmódjának, a régihez ragaszkodók száműzött-mentalitásának, amely a néprajzilag is oly tarka Balkánon megtalálta otthonát, s a *Híd a Drinán* tanúsága szerint beleilleszkedett az együtt élő népek közösségébe.

Andrićot ezúttal azonban az érdekelte, miképpen képes a hit és a hűség megőrizni a közösséget. S ábrázolja mindezt – ismét – az oppozíció segítségével. Az egykori forradalmár, majd hitét veszített francia tisztviselővel állítja szembe a „sajnálatra méltó” Atijászokat, az egymás között házasodó, elcsenevészedő, de hitükben és elszánásukban megingathatatlan szefárd zsidókat, akiknek győtrealmét sem titkolja az őszintén bölcs Szalomon: „abban van, hogy ezt a földet, amely befogadott bennünket s menedéket adott, nem szeretjük meg teljesen, de nem tudtuk meggyűlölni azt az országot sem, amely elkergetett, s mint méltatlan fiait, száműzött bennünket.” Csakhogy az oppozíció ezúttal csak az olvasó számára nyilvánvaló, a szereplők előtt egyáltalában nem az. Hiszen Szalomon Atijász nem tudja kimondani, megfogalmazni gondolatait: „Amit mondott, csak homályos, összefüggéstelen szavak voltak és egybevegyültek Daville hálálkodó kifejezésével.” Míg Cologna elragadtatott pillanataiban az őt dermedten hallgató Des Fosses-nak kifejtheti a két világ között kallódók tragédiáját; míg konzulok bajai és nehézségei nem titkolhatók egymás előtt, éppen úgy a megfélemlített bégek és vezírek sorsa is jórészt ismeretes ellenfeleik előtt, Daville és Atijász búcsújelenete, bár nem félreértések sora, de a részleges értésé csupán. Atijász hálából kisérti (pénzzel) az anyagiakban szűkölködő konzult, s a konzul számítás nélkül volt emberséges Atijászkéhoz, s most is őszinte hálát érez. A szavak, amelyeket Atijász Daville-nak szán – az tudniillik, hogy tanúskodjék Nyugaton egy hitét őrző és az emberség ideájához mindig hű nép mellett – nem hangzanak el, nem hangozhatnak el: „Mindez azonban egyáltalában nem élt világosan és határozottan a tudatában s még kevésbé érett meg arra, hogy kifejezésre is juttassa, hanem ott feküdt benne, súlyosan és elevenen, de kimondatlanul és kifejezhetetlenül.” Andrić az olvasóra bízta, hogy eldöntse: 1942-ben, a regény megírásának évében vagy 1814-ben, a regénybeli történések végső pontján kimondhatatlanok vagy kifejezhetetlenek Atijász gondolatai az Ahasvérus-sorsról, az üldözöttségbe merevedés kényszeréről. Vagy egyáltalán: a végzet szeszélyének kitett emberi és népegzisztenciák nem juthatnak el a megfogalmazásig? Tovább lépve: kinek adatik meg a pontos és érthető beszéd képessége (és lehetősége) akkor, amikor a konfrontálódás a vezető szólam? A dilemma nemcsak az *Elátkozott udvar* elbeszélőjéé, a törvénytelenül fogva tartott és e törvénytelen fogság emlékeitől szabadulni sosem tudó Petar atyáé: „Petar atya pedig tovább folytatta sétáját, végig az Elátkozott udvaron, s eközben azt kérdezgette magától, vajon van-e valahol ezen a világon értelmes ember és értelmes beszélgetés...” Az önmagukkal és a világgal egyként békéltlenségben élő szereplők önmagukba zárkózva élik életüket, nem hallják meg a másik, mások szavát, nem reagálnak gondolatrendszerükön kívül első töprengésekre, idegenül fogadják az eltérő előadási módot. Daville, a konzul – költő is; a nagy francia klasszicizmus elkötelezettje, aki izzadságosan elsajátított szabályok szerint munkálja meg mindazt a nehezen kidolgozott versötletet, amely alkalmi költeménybe, epikus alkotásba kívánkozik. A XVII. század avulttá vált költészetének odaadó utánczója, aki saját kora időszerű eseményeire látja rá az antikizált formákat. S hogy a vers nemcsak kivételezett ünnepi alkalom reprezentációs darabja, hanem a mindennapi kultúra része lehet, ennek felismerésében lapos racionalizmusa éppen úgy akadályozza, mint szűk körű esztétikai elképzelése az előadás retorizált fokáról, alkalom és tónus szükségszerűen szabályos egybecsengetéséről. Zárójelek között találjuk Daville elmékedését, egy beszélgetés

megakasztó mozzanataként, mintegy jelezve – ismét meg ismét – az oppozíció szüntelen létét az európai és a „keleti” szokások, gondolkodásmód és stílus között: „Daville mindig haragudott arra a török szokásra, hogy beszéd közben különös fontosságot és jelentőséget tulajdonítva a szavaknak, verset idéznek, és sohasem tudta meglátni, miben van az idézett versek valódi jelentősége, s hol van kapcsolatuk azzal a tárggyal, amelyről beszélnek, pedig állandóan érezte, hogy e verseknek a törökök olyan fontosságot és jelentőséget tulajdonítanak, amit ő nem tud megérezni és kitalálni.”

Kitetszik, hogy Daville racionalista eljárása csődöt mond, mihelyt a költészet „valódi jelentőségé”-ről, a köznapinak az egyetemessel való szembesítéséről van szó. S bár okfejtésében elutasítja a számára össze nem tartozó elemek vegyítését (hiszen az antik retorikán edzett költészettani elvek szerint erre nincsen mód, s a költői szabadság viszonylag szűk területre érvényes csupán), arra döbben rá szüntelen, hogy *megérezéssel és kitalálással* (*ha úgy tetszik: inventio* révén) közelebb lehetne jutni a titokhoz, tárgy és vers, mondandó és szóképebe öltöztetett igazi jelentés (allegória? metafora?) viszonyrendszeréhez. El lehetne érni egy más típusú gondolkodás és egy klasszicista szabályosságtól különböző előadásmód rejtelseibe való behatoláshoz. Ebben azonban gátolja a célelvőség, amely az egyenes vonalú haladást tételezi – cselekvésben, beszédben, illetve politikai aktusban. De még valami hiányzik Daville és konzultársai világából: annak belátása, hogy a pusztán rációval szemlélt világ egyoldalú, léteznek olyan jelenségek, amelyek nem a szillogizmusok és konklúziók következetessége szerint épülnek föl; főleg itt, „Keleten” a hagyományokból nem a „nyugati” céltudatos életfelfogás olvasható ki. Az *Omér pasa* osztrák konzulja, Atanaszković „érzés”-eiben fogja föl annak a másik, működése területén érzékelhető lét kényszerítő erejét: „Atanaszković ilyenkor úgy érzi, mintha a valóság nemcsak az volna, aminek nappal látszik, hanem hogy van egy másik arca is; többnyire nem körülhatárolható, más lehetőségeket és valószínűségeket is magában rejt, amelyek kívül esnek a tapasztalat által alátámasztott és szavakkal meghatározható jelenségeken, s ezzel néhanapján és rövid időre meglephet és megzavarhat minket.”

A tapasztalatokra épített észlelvőség és a tárgyi valóság önmagával tökéletesen azonos voltára építő anyagelvétség csupán a világ meghatározott területein mutatkozik érvényesnek; az evolucionizmus törvényszerűségeiben hívó és reménykedő felvilágosult gondolkodás a legszívesebben kiiktatna minden kiszámíthatatlannak és ambivalensnek mutakozó tényezőt. Csakhogy a NYUGATról KELETre érkezett diplomaták, katonák, utazók elsődleges élménye éppen az ambivalencia, a jelenségek meghatározhatatlansága, illetőleg a racionalista elvek, a formális logika szerint való értelmezhetetlensége. Andrić regényíró és nem bölcselő, aki elkötelezi magát egyik vagy másik rendszer mellett. Hiszen regényeiben sosem rendszereket ábrázol; ami bölcséleti következtetés adódik, az inkább a cselekvésben vagy látszólagos passzivitásban, életfelfogásban vagy az élettől való elszakadás gesztusaiban, a kiszolgáltatottság tudatosulásában vagy misztikába hajló elmélkedésben érhető tetten, méghozzá egyik vagy másik szereplő sorsfolyamának egyes szakaszain. Ekképpen nem a KELET fölénye tetszik ki a Napóleonnal reprezentált NYUGATTal szemben (vagy a *Híd a Drinán* című regényben a boszniai archaikus társadalom fölénye az osztrák bürokrácia rendcsináló igyekezetével szemben); pusztán találkozik két világ, életvitelek szembesülnek egymással; politikai és erkölcsi, vallási és művészeti elképzelések ütköznek meg, olykor látványosan, máskor csendesen, szinte rejtve – a szerző azonban nem látszik határozottan állást foglalni, az események mögé rejtőzik. S ha akad a szereplők közül olyan, aki tragikai vétségben marasztalható el, az nem azért van, mert az egyik vagy a másik oldalon lelhető meg, hanem azért,

mert meghatározni szeretné az ambivalens jelenségeket, nem döbben rá, hogy a jelenségek lényege az ambivalencia. A keletiek beletörődéssel, sunyi kivárással védekeznek, a nyugatiak agresszívan siettetnék a siettethetlent. A történelem nem igazságos és önmagában nem igazságtalan, nem kegyes és önmagában nem kegyetlen. A szomorú sorsú szereplők nem érdemük szerint bűnhődnek, de bűnhődésük mélyén ott rejlik a megannyi elmulasztott lehetőség, nem egyszer a „jóra való restség”. Aktivitás éppen úgy lehet hasznos és üdvöt hozó, mint a passzivitás. Tahir bég a beavatott sokat tudásával és tehetetlenségével mutat rá a történelemben minduntalan a felszínre bukó kettősségre. Egyfelől erre:

„Mit tehetnénk? Nem mindig az történik, ami valószínűbbnek látszik.”

Másfelől azonban erre:

„Figyelje csak meg s pontosan látni fogja, bármerre is terjessze ki a keresztény Európa uralmát, szokásaival és berendezkedésével, oda a háború is elérkezik, a keresztények között dúló háború. Így van ez Afrikában, így van Amerikában, így van az oszmán császárságnak azokban a részeiben, amelyek valamely keresztény állam uralma alá kerülnek.”

A fejtegetés azonban nem ér itt véget. Tahir bég maga sem érzékeli talán, hogy a XIX. század eleji európai viszonyok taglalásából fokozatosan ér el a történetbölcséletig, a történelem menetének és e menet törvényszerűségének gondolatáig. Teljes joggal a „keresztény Európa” világpolitikai törekvéseinek elemzésében a háborúnak, mint a politikának más eszközökkel történt folytatásáról szólt, és a gyarmati küzdelmeket, a világháborúkat már ismerő Andrić keserű tapasztalata igazolta Tahir bégjének mondatait. A napóleoni időket értelmező Tahir bég látomása (ez Andrić szava!) ugyan kacajt kelt, de Daville csak udvariasságból kacag a béggel, a „fordulat kiábrándította és elégedetlenséget keltett benne.” A regény ismeretében hozzátehetjük, erősítette benne a folyamatot, amely a beavatáshoz vezette. Ugyanis a bég ekképpen vonja le a tanulságot: „S ha a sors akarata folytán valaha is megtörténnék, hogy ezeket a vidékeket elveszítsük, s amint az előbb említette, valamelyik keresztény ország hódítsa meg őket, ezekkel a vidékekkel is így lesz. Így talán megtörténhetik, hogy száz vagy kétszáz év múlva, ugyanezen a helyen, ahol mi ketten most a török-keresztény háború eshetőségeiről beszélünk, az oszmán uralom alól felszabadult keresztények vezérek majd és öldöklük egymást.” (Az én kiemelésem. F. I.)

A történelem nem kérlelhetetlenül logikus aktusokat és folyamatokat produkál, hanem a látszólag illogikust is beleépíti menetébe. Logikusból és illogikusból áll össze a folyamat, valószínűnek és kevésbé valószínűnek egysége teszi oly nehezen kiismerhetővé azt, amit a Daville-típusú gondolkodás tapasztalati alapon vélt leírhatónak. NYUGAT és KELET összeegyeztethetlensége azonban csak látszólagos, a reformtörekvések megteszik hatásukat, ugyanakkor a NYUGATról ideérkezők is idomulnak a KELET szokásaihoz. S maga Daville a búcsú óráiban veszi át öntudatlanul azt, amit eddig oly idegennek tartott. Lassan-lassan megszabadul kedves tárgyaitól, mint a múlt emlékeitől, mintegy szakrális cselekedetet, „áldozatot” mutatván be, hogy levetkezhessen a ráaggatott fölöslegességeket: „S miközben ezeket a kedves és értékes tárgyakat, melyekről eddig azt hitte, hogy egyéni életének alkotórészei, elajándékozta, öntudatlanul is megvesztegette a sorsot, amely ezúttal teljesen ellene és övéi ellen fordult, ugyanakkor pedig őszinte és mélységes örömet érzett, egészen hasonló ahhoz az örömhöz, amely hajdan, mikor ezeket a tárgyakat megszerezte magának, eltöltötte lelkét”. A sors megvesztegetésének gesztusa már a szigorú racionalitás tagadásának jegyében készült elő, a múlttal való leszámolás szándékával és egyben az egyéni élet al-

kotórészeinek átépítését célozva. A magántörténelem immár az ismétlődés igézetében áll, az egykori öröm önmaga ellentétébe fordul át, mintegy ellenkező előjelűvé lesz, a kör bezárul.

Ezután érünk el a beavatáshoz, a felismeréshez, történelem és személyiség, egyéniség és küldetés NYUGAT és KELET komplementer voltának átlátásához, tevékenység és beletörődés, értelem és megézés között megtett utak igazi jelentőségének elfogadásához. Rejtelmek és vélt igazságok keresztútjain ott a kérdés: föl lehet-e lelni a középutat, az európai kulturális hagyomány *aurea mediocritas*-át, avagy a tévedések vándorútjára kerül-e a megtévesztett bolyongó, aki haladásról, felvilágosodásról álmodik:

„Huszonöt esztendeig egyik »elragadtatástól« a másikig jutott, keresgélt, talált, elveszített és újra talált, most pedig kimerülten, tépett lélekkel, megviselten megérkezett arra a pontra, ahonnan tizennyolc éves korában elindult. Tehát minden út csak látszólag haladt előre, valójában pedig körbe-körbe vezetett, mint keleti mesék csalékony labirintusai, s íme most kislelkűen megint csak erre a helyre juttatták, a széttépett papirosok és összevissza hajigált másolatok közé, arra a pontra, ahonnan megint csak kör kezdődik, akárcsak a kör más pontjáról. Tehát nincs középut, az az igazi út, amely előre, az állandóságba, a méltóságteljes nyugalomba vezet, hanem valamennyien körben mozgunk, mindig ugyanazon a csalékony úton, s csupán az emberek, a nemzedékek váltják egymást, akik állandó megcsalás közepette vándorolnak [...]. Az út értelme és méltóságteljessége pedig csupán annyiban létezik, amennyiben azokat magunkban meg tudjuk találni...”

Ez ad erőt a francia konzulnak az újrakezdéshez, meg az, hogy felesége, mint mindig, megtalálja a helyes módot a cselekvésre, a következő óra feladatait szem előtt tartva. S ha korábban, talán a voltaire-i életprogramnak megfelelően, kertjét művelte, és a kertművelésben még a bürokrata osztrák konzullal is szót tudott érteni, akkor a végső elszámolás óráiban nem a metafizikai megoldások (ha megoldások) érdeklik, hanem a költőzködés, a csomagolás mikéntje. Prózai ez a búcsú a konzulagtól, de Daville-né a megtartó princípiumot képviselvén a célszerűségnek a lehető legrokonszenvesebb változatával szolgál. Nem a szeretet-elv dantei vagy goethei inkarnálódása, hanem a sorsát vállaló, minden körülmények között az értelmes cselekvést föllelő személyiség. Személyiség, akinek nem a történelemmel, hanem önmagával van elszámolnivalója; mert otthont tud teremteni, ezért otthona éppen az a világ, amelyben élnie adatott. Ahogy él, az világteremtés, egy kis világ megformálása, amelyben létezni lehet. Amiképpen tevékenykedik, az alkotás, nem sub specie aeternitatis (nem az örökkévalóság jegyében), hanem a percre, órára, évekre számítva, lakhatóvá téve azt a kis területet, amely az övé.

Ez lenne Ivo Andrić üzenete ideges, történelmet kihívó, egyéniségpusztító korához? Vagy a maradi bégeknek lenne igazuk? A kisgyerekek még egy ideig konzult játszanak, „aztán ők is úgy elfelejtik a konzulokat, mintha sose lettek volna. S minden úgy lesz majd, Isten akarata szerint, ahogy kezdettől fogva volt.” Hamdi bég szavait félbeszakasztja fulladása, „valamennyien a jóságos és diadalmas csendet élvezték”, csakhogy a *Híd a Drinán* arról is szól, mi történt a bégek megjelenése előtt, az *Omér pasa* azt beszéli el, miképpen igyekeztek megtörni a bégek hatalmát, a *Híd a Drinán* az okkupációt és az annexiót is elbeszéli, Bosznia történetének viharos állomásait, a *Levél 1920-ból* visszaillesztve ama gyűlölet ellen szól, amely egymás ellen feszíti hitek, felekezetek, népközösségek indulatait. Egyszerűen nincs vége a történetnek; ma is folytatódik, ma is véres tollal róják föl, hogy e sokat próbált országnyi földdarabra még nem

érkezett meg a béke. Pedig már Daville-t kísértette küldetése végén a sejtés: „valahol mégiscsak léteznie kell annak a »helyes útnak«, amelyet egész életében hiába keresett; hogy létezik, s hogy az ember valamikor majd csak megtalálja s feltárja a többi ember előtt is. Ő maga nem tudja, hogyan, mikor, s azt sem, hogy hol, de valamikor majd megtalálják, akár az ő gyermekei vagy gyermekeinek gyermekei, avagy a még távolabbi utódok.”

Kísérje és kísértse ez a gondolat mindazokat, akik mai napság és a jövőben Bosznia sorsáért felelősek...

Szeged, 1992. július elején.

* Andrić-idézeteink Csuka Zoltán fordításai.

